

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Russologica IV (2011)

Leszek Bednarczuk

„Дзяды” Адама Міцкевіча ў беларускім кантэксте

1. Уступныя заўвагі

Сярод выразаў, якія паэт увёў з беларускай абрадаваасці ў польскую мову і літаратуру, найбольш важным падаецца слова *dziady* (SJAM, III: 120–123). І хаця ў польскай і іншых славянскіх мовах назоўнік **dědъ*, pl. **dědi* занатаваны ў значэнні ‘памерлы продак’, у пратапласце – часамі ‘дамашні дзедан’ (SPS, III:120–121), але ж толькі ў беларускай традыцыі гэтым словам называецца ‘абрад памінавання душ памерлых’.

Нягледзячы на знешняе падабенства пол. *dz*l*iady* і бел. *дзяд*l*ы*, абодва словы адрозніваюцца: (1) месцам націску, (2) іншым паходжаннем галоснай пол. *a* пераглас, бел. *я* аканне, (3) значэннем: пол. ‘(памерлыя) продкі, старыя, бедныя людзі’, бел. таксама ‘абрад клікання душ памерлых (не толькі продкаў)’. У польскай мове няма асобных назваў для душ памерлых і жывых асобаў. Можна толькі заўважыць тэндэнцыю да перавагі ў другім значэнні памяншальна-паскальных формаў, напэўна, у пшчотным значэнні: *duszyc*a**, *duszyczk*a**, *duszc*e*czk*a**, *duszk*a**. Пачаткі гэтага працэсу відавочныя ўжо ў XV ст.: „Xr(ryst)e [...] daj *duszycy* przeżegnanie, daj ci*a*ł*u* dobre *skonanie*” (SS, II: 225). Больш пэўныя прыклады і фразеалагізмы з’яўляюцца ў наступным стагоддзі: „*podwoje podziemnych gmachow, gdzie blade duszyce*”; „*ukazowały sie przez sen duszyczki przyjacielow zmarłych*”; супастаўленне *dzień duszyczek* ‘задушкі’ (SPXVI, VI: 213–214). Падобна і ў „Дзядых” Міцкевіча: „*Czego potrzebujesz duszc*e*czko, żeby się dostać do nieba?*”; фразеалагізм *czyscowe duszyczki* (ч. II, некалькі разоў). Да сённяшняга дня ў размоўным стылю выступае форма *duszyczki*, таксама і на Віленшчыне як адпаведнік літоўскага *vėlės* ‘душы памерлых’, а ўтворанае ад гэтага выразу *vėlinės* азначае ‘задушкі’ (менавіта так называўся літоўскі пераклад „Дзядоў” Міцкевіча).

2. Баданні

Найбольш старое апісанне беларускіх веснавых Дзядоў з ваколiц Чэрыкава на Магілёўшчыне было апублікавана ў 1817 годзе ў „*Dzienniku Wileńskim*” (VI: 396–408) Марыяй Чарноўскай, якая, не выкарыстоўваючы тэрмінаў *дзяды*,

радаўніца, прыблізіла чытачам газеты (сярод якіх, напэўна, быў і будучы Паэт) гэты абрад, што святкаваўся, як і ў іншых частках Беларусі, чатыры разы ў год. Як праходзяць Дзяды ў барысаўскім павеце, прадставіў Е. Тышкевіч (1847), акрэсліваючы Дзяды перад Зялёнымі Святкамі тэрмінам *стаўроўскія* (пар. грэч. *σταυρός* „крыж”). У сваю чаргу Я. Ярошэвіч (1846) гэты абрад у бельскім, слоніўскім і ваўкавыскім паветах назваў *памінальнымі суботамі*. Напрыканцы XIX стагоддзя гэтую тэму ўзнялі два вялікія даследчыкі беларускай народнай культуры: М. Федароўскі (1897) на Гарадзеншчыне і Ч. Петкевіч (1931, 1938) на Рэчыцкім Палессі. У багатай расійскай пісьменнасці асаблівай увагі заслугоўвае падрабязнае апісанне П. Шейнам (1893) абраду Дзядоў на Віцебшчыне; была звернута ўвага на іх наяўнасць таксама ў лепельскім і быхаўскім паветах. Шэраг беларускіх даследчыкаў адкрывае Я. Карскі (1916), а найбольш багатую дакументацыю абраду Дзядоў на Наваградчыне прадставіў С. Станкевіч (1936), супастаўляючы яго з апісаннем Міцкевіча. У падобным напрамку пайшлі Ю. Голомбек (1925) і О. Свяневіч (скарочаны пераказ: 1960/1961: 87–89), якая прадставіла гэты абрад у вёсцы Сяледчыкі на Міншчыне, звяртаючы ўвагу на сувязь восеньскіх Дзядоў з вячэрай на Каляды (куццёй). Літаратурнае адлюстраванне беларускай абрадавасці ў ковенска-віленскіх „Дзядях” два разы аналізаваў праф. Станіслаў Пігонь (1930, 1967) на шырокім параўнаўчым фоне, прыводзячы таксама прыклады з Украіны (Жытомір) і паказваючы ўспрыманне Дзядоў польскімі каталікамі.

Распачатыя на Усходнім Палессі баданні К. Мошынскага (1928; 1929–1939) сёння працягваюць О. Шарая (2002) і С. Толстая (2005), а ў апошнія часы і Г. Харытонюк (2007), якая падрабязна даследвала сучасныя традыцыі святкавання Дзядоў на Усходняй Беласточчыне (Чыжы, Грудек, Юхнавец Касцельны, Крынкі) і ў розных рэгіёнах Беларусі: на Гарадзеншчыне (Кадыш, Нача), Міншчыне (Калінкавічы, Радашковічы, Вязынка) і Магілёўшчыне (Дрыбін, Горкі). Пасля апісання дакументацыі гэтага абраду ў старэйшай літаратуры яна прадставіла вынікі сваіх мясцовых назіранняў, сцвярджаючы, між іншым, уплыў царкоўных святаў на назву абрадаў: *Пакровы, Каляды, Юр’я* (святы Юрый), *Радаўніца, Сёмуха, Троіца* (ваколіцы Мінска); *бацькоўскія / памінальныя суботы* (Мазырскі). Таксама на Беласточчыне старэйшае пакаленне ўжывае назву *Дзяды, Дзеды*, у той час як на ўсходзе Магілёўшчыны гэтай назвы сёння ўжо не ведаюць (пар. аднак І. Бялькевіч, 1970).

3. Каляндар беларускіх Дзядоў

У беларускім народным календары ёсць чатыры галоўныя і два другасныя тэрміны святкавання Дзядоў (даты паводле старога стылю):

(1) восеньскія Дзяды, субота перад Дзмітрыем (26.10): *Змітроўскія Дзяды, Змітроўка* (называныя таксама Філіпаўскія або Міхайлаўскія), якія святкавалі вечарам дома; у Наваградскім – і на могілках (пар. С. Станкевіч, 1936).

(2) зімовыя Дзяды, мясапусная субота: *Масляныя Дзяды, Масленіца*, называныя таксама *Вялікія* (ад вялікага паста) або *Бацькоўскія*.

(3) веснавыя Дзяды, аўторак пасля нядзелі св. Фамы (правадной): *Фаміна Нядзеля, Радаўніцкія (Радаўнічыя) Дзяды; Радаўніца*; у Вялікай Русі *Радуніца* (з XV ст.), сёння *Радоніца*, разм. *Рад-у/а/ы-ніца*. Розныя спробы этымалогіі:

(1) ад **rad-* ‘свята рад-асці’ з нагоды Уваскрэсення (М. Фасмэр, III: 431–432); (2) ад **rod-* ‘род-ительская суббота’; (3) ад **rod-ov-ьnica* ‘свята ўспаміну памерлых членаў роду’; (4) уплыў грэчаскага ρόδον ‘ружа’ (В. Клінгер, 1949), пар. ροδισμός ‘упрыгожванне магіл ружамі ў свята памерлых’ (інскрыпцыя з II ст.н.эры ў дэльеце Дуная) > лац. *rosalia* (часы Даміцыяна), прынятае хрысціянствам (Der Neue Pauly, X: 134–135) і распаўсюджанае на Балканах: сербска-харв. *Rusjalje* ‘Зялёныя Святкі’, балг. разм. *Rusolja* ‘Унебаўшэсце’, падобна ў албанскай і румынскай мовах (П. Скок, III: 175); напэўна, тут мае месца ўзаемадзеянне розных форм і значэнняў і святаў (царкоўных і язычніцкіх).

(4) [летнія?] Дзяды *Троіцкія Дзяды, Сёмуха* (беларуская назва Зялёных Святак паходзіць ад сёмага тыдня пасля Вялікадня); народная назва *Русалчына* або *Няўская Нядзеля* – святкуецца, пачаўшы ад чацвярга ці суботы, на працягу тыдня.

(5) *Пятроўскія Дзяды*, у суботу перад пастом св. Пятра (29.06).

(6) *Спаскія дзяды*, перад святам Перамянення (06.08.)

4. Дыялектная дакументацыя

Найбольш старым пасрэднім сведчаннем восеньскіх Дзядоўна Віленшчыне з’яўляецца прыгадванне Стрыйкоўскага: *W Ławaryszkach tam jeszcze drudzy węże chwałq i czary przy obiadach [?obiatach] na listopad palq* (1575–1578 Хроніка: 237). Назва *Дзяды* і абрады, якія іх суправаджаюць, маюць багатую дакументацыю ў слоўніках і дыялектных распрацоўках розных рэгіёнаў, пераважна, аднак, Заходняй і Цэнтральнай Беларусі і памежных рэгіёнах Падлясся (Усх. Беласточчына) і Валынскага Палесся.

Палессе (Мазырская, Тураўская): Як заўважае К. Мошыньскі (1928: 211–214), на Усходнім Палессі Дзяды адзначаліся чатыры разы ў год: (1) *осенние / Міхайловскіе*, (2) *на Масляным*, (3) *Радаўнічныя*, (4) *Троечныя*. Восеньскія Дзяды доўжыліся тры дні: у чацвер гатавалі стравы, у пятніцу была *памінаўна вечера*, у суботу *памінаўны обед*. Падчас вячэры падавалі рытуальны *канун* (мёд з вадой і крышаным хлебам), а таксама боршч, прасяную кашу, аладкі (грэчневыя), канаплянае семя, грыбы, ягады, яблыкі, грушы. Пасля яе заканчэння рэшткі прыкрывалі абрусам, бо *старуе з того света ходзяць і вечераюць*. Як заўважае С. Толстая (2005: 76–89), пятнічная пасная трапеза называлася *дзеды*, а суботняя з мяснымі стравамі – *бабы*. А *Радуўніца* адбывалася, як і ўсюды, на могілках з удзелам бацюшкі: на ўпрыгожаных аерам магілах спажывалі тады кашу, мяса, сыр і раздавалі *красныя яйца*, асабліва бедным жабракам, якіх пасілі памаліцца, веруючы ў дзейнасць такой малітвы.

Усходняя Віленшчына (Вілейка, Даўгінава): *На сталае стаіць талерачка і місачка для дзядоў; Пяклі тры булачкі на Дзяды, называлі курачкі, і аддавалі іх жабракам; Дзяды былі (1) радушнія пасля Вялікання, (2) сёмушнія, (3) багатыя ўвосень. На Дзяды рабілі сем страў.* (SPNZ, II, 64). Перад 1939 г. таксама і каталікі ў ваколіцах Даўгінава перад задушкамі пяклі абрадавыя хлябцы, якія пазней раздавалі жабракам, каб тыя маліліся за душы памерлых. Назва *дзяды* захавалася толькі ў выразах: *сяходня ў нас дзяды* (шмат ежы); *дзедавікі ‘парасяты’ к дзядам будзем біць* і г.д. (Ф. Селіцкі, 1993: 178–180).

Дзятлава: (1) ‘памерлыя продкі’, (2) ‘дзень успамінаў’: *На Дзяды варылі розныя стравы, паміналі родных, хто памёр* (Т. Сцяцковіч, 1972: 145).

Ліда, Баранавічы, Ляхавічы: дзень успамінаў пра памерлых; посныя стравы: фасоля, гарох, грыбы, капуста, кампот, крупы, куцця з макам, аладкі з грэчневай мукі (SPNZ, II, 64).

Парэчча, Шчучын: забівалі барана, каб зрабіць Дзяды і каб хапіла для памерлых (ibidem).

Свіслач, Моўчадзь: восеньскія Дзяды – дом, стравы, знакі; радаўніца – гаданне на ўданае жніво (М. Федороўскі, 1897: 267–268, 289–329, 364).

Ганцавічы: *сягодня дзяды, а заўтра бабы* (SPNZ, II, 64).

Пухавічы: *перат калядамі ў нас дзядэ робяць* (ibidem).

Чэрвеньскі: *у эту суботу будам спраўляць дзядэ* (М. Шатернік, 1929: 84)

Магілёўская: *святые радзіцелі!* (М. Чарноўская, 1817); *деды, родзіцелі* ‘памінальная субота’ (І. Носовіч, 1870: 133, 564); *наеўся як на дзяды* (І. Бялькевіч, 1970: 154).

Смаленская: *радаўніца* (вясеннія Дзяды), *деды* (троіцкія), *осенью к дэдам убівалі барана* (SRG, VII: 322).

Віцебская: багатая абрадаваць (П. Штейн, 1893).

Пскоўская, Гомельская, Валынь: абрад і назва, занатаваныя толькі ў некаторых месцах.

5. Дзяды на Наваградчыне

Падрабязнае апісанне абраду Дзядоў у розных месцах Наваградчыны ў параўнанні з другой часткай „Дзядоў” зрабіў С. Станкевіч (1936: 176–226). Абапіраючыся на некалькі сведчанняў з розных мясцовасцей наваградскага, нясвіжскага, стаўбцоўскага і баранавіцкага павеатаў, ён паказаў, што гэтак жа, як і ў Міцкевіча, абрад восеньскіх Дзядоў адбываўся ўвечары/ноччу на могільках, а праводзілі іх там часта *старцы* ‘жабракі’, якім у розных выпадках ахвяравалі абрадавае печыва (часцей за ўсё булчкі з жытняй мукі), паколькі верылі ў асаблівую моц іх задушнай малітвы. Паводле ўспамінаў інфарматара з вёскі Малева нясвіжскага павеата, такі старац (прататып Гусляра):

„Кіраваў *Дзядамі* той стары дзед або баба, што найлепш пеў і той канечне, што мыў нябошчыка ў гэткай сям’і. А мыць нябошчыка ў нас запрашаюць таго, хто ўмея печь. Як папяюць, тады *гэты старык бярэ водкі, кілішак ў магілу ўвалье, паздароўкаецца з пакойнікам, тады налівае сабе і парадкам пойдзе кругом водка, а калды хоць капяльку ўвалье ў магілу*” (op. cit., 176).

Як заўважае С. Станкевіч, узорам як для магічных формул, так і для структуры тэксту II часткі „Дзядоў” быў беларускі фальклор, які найлепш захаваўся на Віцебшчыне.

1) Месца пакуты духаў:

Успамяні, Господі,

В нашем поколеніі:

Которые в воды потопалі,

Которые на огнях погоралі,

Которые на морозах померзалі,

Которые голодами повміралі,

W jakiejkolwiek świata stronie:

Czyli która w smole płonie,

Czyli marznie na dnie rzeczki,

Czyli dla dotkliwszej kary

W surowem wszczepiona drewnie,

I piszczy i płacze rzewnie,

Которых зверы, піруны побівалі
Każda spieszcie do gromady!

2) Пытанне, чаго жадаюць, і прапанова дапамогі:

Святыя дзяды, завём вас,
Святыя дзяды, ідзіце да нас!
Ёсць тут усё, што Бог даў,
Што я для вас ахвяраваў
Чым толькі хата багата.
Святыя дзяды, просім вас
Хадзіце, ляціце да нас!

3) Як праганялі духаў

Святыя дзяды! Вы сюды прыляцелі,
Пілі і елі,
Ляціце ж цяпер до сябе!
Скажыце, чаго яшчэ вам трэба!
А лепей, ляціце да неба!
Акыш, акыш!

Gdy ją w piecu gryzą żary;

Zstępujcie w święty przybytek .

Jest jałmużna, są pacierze,
I jedzenie, i napitek.
Mówcie, komu czego braknie,
Kto z was pragnie, kto z was łaknie.
Kto z was pragnie, kto z was łaknie.

Teraz z Bogiem idźcie sobie.

A kto prośby nie posłucha:
W imię Ojca, Syna, Ducha!
Widzicie Pański krzyż?
Nie chcecie jadła, napoju
Zostawcie nas w pokoju,
A kysz, a kysz!

Падабенствы праяўляюцца таксама ў далейшых падрабязнасцях: (4) выгляд духаў: зічкі, птакі, прывіды, пазяхаючыя агнём і дымам; (5) месца іх побыту: паветра, вада, агонь; (6) спосабы іх выкліку праз паленне кудзелі, пасвенчанага зеля і водкі; (7) заканчэнне ўрачыстасці рассыпаннем збожжа, маку, чачавіцы (С. Станкевіч 1936).

6. Заўвагі напрыканцы

Як вынікае з папярэдняга аналізу, беларускае слова *дзяды* ‘душы памерлых продкаў, абрад іх успамінення’, з этнаграфічнай дакладнасцю адлюстраванае Міцкевічам у другой частцы „Дзядоў”, трапіла праз гэты твор і ў польскую мову і літаратуру. Узнятая тут праблема адрознення назваў душ жывых/памерлых асоб, а перад усім паходжання абраду Дзядоў, патрабуе далейшых даследванняў, а перш за ўсё высвятлення, чаму гэтая з’ява абмяжоўваецца тэрыторыяй Беларусі. Можа, гэта мае нейкую сувязь з распаўсюджаным у крыху іншай форме ў балтаў і вуграфінаў культам памерлых (К. Мошыньскі, 1968, II, 1: 663; II, 2: 288–290). Несумненна, бачны тут уплыў і праваслаўнай царквы (у назвах), а таксама сляды антычнай традыцыі, прынесенай з Балканаў. У той жа час цяжка акрэсліць праславянскую спадчыну ў сувязі са слабой дакументацыяй магічных кантынуантаў **dēdi* і **rod-ov-ynica* ў іншых мовах і дыялектах).

Бібліяграфія

Bednarczuk L. / Беднарчук, 2010, „Dziady” Adama Mickiewicza w kontekście białoruskim, [w:] *Symbolae grammaticae honorem Bogusław Dunaj*, Kraków, s. 45–51.

Bjalkevič I. / Бялькевіч, 1970, *Краёвы слоўнік усходняй Махілёўчыны*, Мінск.

* Пераклад на беларускую мову К. Канчэўская.

- Charytoniuk G. / Харьтонюк, 2007, *Białoruski obrzęd dziadów w literaturze przedmiotu i pamięci mieszkańców wsi*, [w:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, Warszawa, s. 439–459.
- Czarnowska M. / Чарноўска, 1817, *Zabytki mitologii słowiańskiej w zwyczajach wiejskiego ludu na Białej Rusi dochowywane*, „Dziennik Wileński”, VI, s. 396–408.
- Fedorowski M. / Федороўскі, 1897, *Lud Białoruski na Rusi Litewskiej*, I: *Wiara, wierzenia i przesady ludu z okolic Wołkowyska, Słonima, Lidy i Sokółki*, Kraków.
- Gołąbek J. / Голубек, 1925, *Dziady białoruskie*, „Lud”, XXIV, s. 1–40.
- Jaroszewicz J. / Ярошэвіч, 1846, *Soboty pominalne*, „Ondyna Druskiennickich Źródeł”, I, s. 21–23.
- Karski J. / Карскі, 1916/2001, *Белоруссы*, III: *Очерки словесности белорусского племени*, Мінск.
- Kašpjarovič M. / Касьпяровіч, 1927, *Вицебскі краёвы слоўнік*, Віцебск.
- Klinger W. / Клінгер, 1949, *Wschodnioeuropejskie rusałki i pokrewne postaci demonologii ludowej a tradycja grecko-rzymska*, „Prace Etnologiczne”, II, Lublin–Kraków.
- Moszyński K. / Мошыньскі, 1928, *Polesie Wschodnie*, Warszawa.
- Moszyński K. / Мошыньскі, 1929–1939, *Kultura ludowa Słowian*, I–II, 1–2, Kraków; wyd. 2, 1967–1968, Warszawa.
- Nosowicz I. / Носовіч, 1870/1983, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск.
- Pietkiewicz C. / Петкевіч, 1931, *Umarli w wierzeniach Białorusinów*, „Pamiętnik Warszawski”, II, s. 36–49, III, s. 70–89.
- Pietkiewicz C. / Петкевіч, 1938, *Kultura duchowa Polesia Rzeczyckiego*, Warszawa.
- Pigoń S. / Пігонь, 1930, *Do źródeł „Dziadów” kowieńsko-wileńskich*, Wilno.
- Pigoń S. / Пігонь, 1967, *Formowanie „Dziadów” części drugiej. Rekonstrukcja genetyczna*, Warszawa.
- Scjaškovič T. / Сцяцковіч, 1972, *Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці*, Мінск.
- Sielicki F. / Сееліцкі, 1993, *Wierzenia i obyczaje na Wilejszczyźnie w okresie międzywojennym*, Wrocław.
- Skok P. / Скок, 1971–1974, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb.
- Stankiewicz S. / Станкевіч, 1938, *Pierwiastki białoruskie w polskiej poezji romantycznej*, cz. I (do roku 1830), Wilno.
- Strykowski M. / Стрыкоўскі, 1575–1578, *O początkach [...] narodu litewskiego [...]*; wyd. J. Radziszewska, Warszawa 1978.
- Swianiewiczowa O. / Свяневіч[ова], 1960/1961, *Dziady białoruskie*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie” XI, s. 87–89.
- Šaraja O. / Шарая, 2002, *Ценностно-нормативная природа почитания предков*, Мінск.
- Šejn P. / Шейн, 1893, *Материалы для изучения [...] Северо-Западного края*, Санкт-Петербург.
- Šaternik M. / Шатэрнік, 1929, *Краёвы слоўнік Чэрвенічыны*, Менск.
- Tołstoja S. / Толстая, 2005, *Полесский народный календарь*, Москва.
- Tyszkiewicz E. / Тышкевіч, 1847, *Opisanie powiatu Borysowskiego [...]*, Wilno.
- Vasmer M. / Фасмер, 1950–1958, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg; *Этимологический словарь русского языка*, перев. с нем. О.Н. Трубачева, Москва 1964–1973.

Скарачэнні

- NP – *Der Neue Pauly, Enzyklopädie die Antike*, I–XV, Stuttgart–Weimar 1996–2003.
 SJAM – *Słownik języka Adama Mickiewicza*, I–XI, Wrocław 1962–1983.
 SPN – *Słownik prasłowiański*, Kraków 1974–.
 SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, Wrocław 1966–.
 SPNZ – *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*, I–IV, Мінск 1979–1986.
 SRJ – *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, Москва 1975–.
 SRG – *Словарь русских народных говоров*, Москва 1965–.
 SS – *Słownik staropolski*, I–X, Kraków 1953–2005.

Dziady Adama Mickiewicza w kontekście białoruskim**Streszczenie**

Białoruski wyraz *дзяд* ‘dusze zmarłych przodków; obrzęd ich wspominania’ został z dokładnością etnograficzną utrwalony przez Mickiewicza w II części «Dziadów», a przez nie trafił do języka i literatury polskiej. W artykule omówiony został żywy do dziś w niektórych częściach Białorusi i na Podlasiu obrzęd *dziadów* oraz jego kalendarium i dokumentacja gwarowa ze szczególnym uwzględnieniem Nowogródzczyzny. Zasygnalizowany tylko problem odróżniania nazw dusz osób żywych / zmarłych, a przede wszystkim geneza obrzędu dziadów wymagają dalszych badań, a przede wszystkim wyjaśnienia, dlaczego ograniczają się one do terytorium Białorusi. Związek ze znanym także u Bałtów i Ugrofinów kultem zmarłych oraz wpływ Cerkwii Prawosławnej i tradycji antycznej przez Bałkany nie wyjaśniają wszystkiego. Liczyć się też trzeba z dziedzictwem prasłowiańskim wyrazu **dēdi* ‘różne uroczystości obrzędowe, związane zapewne z kultem przodków’.